

Склад та історичні зміни фауни хижих ссавців України

Ігор ЗАГОРОДНЮК

Національний науково-природничий музей НАН України (Київ)

Igor ZAGORODNIUK. Composition and historical changes of carnivore fauna of Ukraine. Brief review of carnivore species occurred in Ukraine is presented, and changes of species list during the last century are analysed. Total list of carnivores known for Ukraine includes 21 species from 5 families. Two of them extinct in Ukraine during last century (*Gulo*, *Monachus*), 6 species are included in the Red Data Book of Ukraine (2 cats, 6 mustelids), and 2 species had no protected categories but are in a deep depression (*Ursus*, and *Vulpes corsac*).

Вступ

Хижі, що колись контролювали всі трофічні піраміди, стали найбільш вразливою групою, і стан їхніх популяцій цілком залежить від діяльності людини та ставлення людини до них як до дармового ресурсу, конкурентів у користуванні іншими природними ресурсами, об'єктів біобізнесу тощо. Вилучення величезних територій та інших природних ресурсів у виключне користування людиною, програми "покращення" мисливських угідь і збереження полювання як забави для міського населення і депутатського корпусу та як джерела виживання місцевого населення, інші вади цивілізації зводять нанівець всі ініціативи у галузі збереження дикої фауни. Хижі, що були вершинами трофічних пірамід, тепер стали вершиною "айсбергу" змін біоти загалом.

Обсяг фауни

Очевидно, що обсяг відомої в різні періоди досліджень фауни регіону суттєво змінюється. Ці зміни звичайно пов'язані з уточненням систематичного статусу тих чи інших географічних форм та з уточненням наших знань про фауну. В таких випадках мова йде про *зміну наших поглядів* більше, ніж про *зміну фактичного складу фауни*.

Зміну поглядів на склад фауни України найчастіше пов'язують із мишоподібними гризунами (подрібнення видів, виявлення видів-двійників тощо). Значних змін зазнають і показники видового багатства макрофауни, зокрема, хижих, що представляють ряд *Carni-formes* (=Ferae, Carnivora). Проте, такі зміни практично не торкаються їх таксономії і визначаються змінами чисельності і ареалів (СОКУР 1961). В цьому огляді узагальнено дані щодо змін у фауні хижих України. Зміни поглядів та обсяг фауни такі.

Мигулін (1938) згадує у складі фауни України 15 видів 4 родин, Корнєєв (1952, 1965) – 17 видів 5 родин, Крижанівський й Ємельянов (1984), Загороднюк (1998, 1999) – 19 видів 5 родин. Повний список фауни включає 21 вид, що представляють 13 родів 5 родин (табл. 1). У цій систематичній групі всі види добре розрізняються, і практично всі вони мають свої власні уніномінальні народні назви (хіба що куниця — лісова і кам'яна — раніше не розрізнялись і, відповідно не отримали таких назв).

Зміни складу фауни

Зміни стосуються, насамперед, родин Canidae і Mustelidae. За історичний час два види хижих зникли з території України, 7 видів внесено до "Червоної книги України" як такі, що знаходяться під загрозою зникнення, ще 2 знаходяться у депресії, натомість 3 адвентисти прижились і почувають себе, принаймні, краще за аборигенів (табл. 2).

Види, що зникли в історичні часи. Зниклими з України в історичні часи стали два види, для яких територія (акваторія) України становили найбільш периферійну область їхнього поширення: монах (*Monachus monachus*) і росомаха (*Gulo gulo*) (Корнєєв 1988). Стан їхніх популяцій не є задовільним загалом в Європі, і скорочення "українського" сегмента ареалу є складовою загального скорочення ареалів. В обох випадках види зникли через людину: тюлень втратив кормову базу і місця для відпочинку, росомаху завжди активно знищували як хижака, агресивного до свійської худоби.

Види, популяції яких визнано вразливими. До Червоної книги України (1994) внесено 7 видів, що "офіційно" перебувають у стані глибокої депресії: обидва види котових (кіт, рись), єдиний вид тюленя (посмертно) та 6 видів тхорових (горностаї, норка, ласка, борсук, видра, перегузня, тхір степовий). В цьому списку безперечними "лідерами" є кіт і тюлень (1 категорія охорони), за якими йдуть рись, норка та перегузня (2 кат.). До цієї групи примикають два види, що мають на диво високу "2" категорію (видра і борсук), яка їм хіба що не шкодить. Менш критичну категорію має тхір степовий (3 категорія), і замикає цей список горностаї (4 категорія) (ЩЕРБАК 1994).

Таблиця 1. Таксономія хижих ссавців України (порядок наведення систематичний)

Родина	Рід	Вид
Felidae — котові	Кіт — <i>Felis</i> Рись — <i>Lynx</i>	<i>sylvestris</i> <i>lynx</i>
Canidae — собакові	Собака — <i>Canis</i> Єнот — <i>Nyctereutes</i> Лисиця — <i>Vulpes</i>	<i>lupus, aureus</i> <i>procyonoides</i> <i>vulpes, corsac</i>
Ursidae — ведмедеві	Ведмідь — <i>Ursus</i>	<i>arctos</i>
Mustelidae — тхорові	Куниця — <i>Martes</i> Росомаха — <i>Gulo</i> Тхір — <i>Mustela</i> Перегузня — <i>Vormela</i> Борсук — <i>Meles</i> Видра — <i>Lutra</i>	<i>foina, martes</i> <i>gulo</i> <i>nivalis, erminea, lutreola, vison, eversmanni, putorius</i> <i>peregusna</i> <i>meles</i> <i>lutra</i>
Phocidae — тюленеві	Монах — <i>Monachus</i>	<i>monachus</i>

Таблиця 2. Зміни статусу хижих ссавців України впродовж ХХ ст.

Вид	Коментар	Статус
<i>Gulo gulo</i>	винищений в Україні, остання реєстрація у 1880 році.	Ex
<i>Monachus monachus</i>	зник в Україні у 50 роках. Сучасні згадки сумнівні. ЧКУ 1994.	Ex
<i>Ursus arctos</i>	залишається "мисливським", прогноз зникнення через 10 років.	CR
<i>Felis sylvestris</i>	внесено до ЧКУ від 1980 року.	En
<i>Lynx lynx</i>	внесено до ЧКУ від 1994 року.	En
<i>Vormela peregusna</i>	чисельність вкрай низька. Включено з 1994 року до ЧКУ.	En
<i>Vulpes corsac</i>	перша надійна реєстрація у 90-х роках.	En
<i>Mustela eversmanni</i>	внесено до ЧКУ у 1980 році.	Vu
<i>Mustela erminea</i>	внесено до ЧКУ у 1994 році.	Vu
<i>Mustela lutreola</i>	внесено до ЧКУ у 1994 році.	Vu
<i>Meles meles</i>	чисельність стабільна. Включено 1980 року до ЧКУ.	Vu
<i>Lutra lutra</i>	чисельність стабільна. Включено 1980 року до ЧКУ.	Vu
<i>Canis aureus</i>	інвазія в Україну в 90-х роках ХХ ст.	(adv)
<i>Nyctereutes procyonoides</i>	поширена інтродукція у 30–50 роках ХХ ст.	(adv)

Види, що офіційно не визнані вразливими. Два види хижих знаходяться у глибокій депресії — ведмідь і корсак. Ситуація з ведмедем настільки критична, що імовірність його зникнення в найближчому майбутньому виглядає більш ніж реальною. Багаторічні зміни числа облікованих ведмедів свідчать, що їхня популяція припинить існування в Україні за 10–12 років, якщо темп її згасання не зменшиться (ЗАГОРОДНЮК і СЛІСАРЕНКО 1999)¹. З корсаком ситуація інша: для нього українські терени є периферією потужного азійського ареалу. Вид довгі роки був відомий за сумнівними свідченнями, і лише останнім часом отримано докази його присутності на сході Луганщини (БОРОВИК 2001). Вразливість його в Україні визначається малим ефективним розміром популяції.

Адвентивна фауна. Серед численних спроб акліматизації нових видів з метою "покращення" мисливських угідь дві ін'єкції "антигенів" в аборигенні угруповання виявились вдалими: адвентивні тхір-американка та снотовий собака досягли певних "успіхів" у освоєнні нових територій і витісненні аборигенних видів². Врешті, крупніший американський тхір майже витіснив аборигенну норку, а щодо снотового собаки прийнято резолюцію Постійного комітету Бернської конвенції про доцільність його вилучення із місцевих фаун. Почав ходу європейським півднем (колишніми вовчими стежами) шакал, і з 1997 року його реєструють на Одещині (ВОЛОХ та ін. 1998).

Обсяги і темпи змін фауни

Інформацію про види, статус яких суттєво змінився, узагальнено в таблиці 2. Види розміщено в порядку їх вразливості: в останньому стовпчику вказано статус їх в Україні за сучасними критеріями оцінки стану популяцій (IUCN 1994). Отже, статистика (табл. 3.) свідчить про докорінні зміни фауни хижих в Україні впродовж останнього часу. Реконструйований список фауни включає 21 вид хижих, з них 18 аборигенних.

¹ Аналогічні обрахунки наводяться також в статті І. В. ДЕЛЕГАНА в цьому випуску "NT".

² В суміжних з Україною регіонах Білорусі прижився також снот-полоскун (*Procyon lotor*).

З числа аборигенних видів 2 вже вимерло (= 10 %), що 8 включені до Червоної книги України (це ще 50 %). На їхнє місце прийшло 3 адвентивні види (один з них — без участі людини), два з яких зайняли ніші двох аборигенних видів.

Очевидно, що традиційне ставлення до фауни хижих як до “мисливських звірів”, що було частиною життя русичів (ШАРЛЕМАНЬ 1997), мусить бути кардинально змінене. Більшість популяцій хижих потерпає від руйнації середовища, катастрофічного скорочення їхньої кормової бази, винищення мисливцями та добрими господарями. Пройде небагато часу, і ми будемо змушені визнати не тільки високу вразливість, але й факт вимирання унікальної частини нашої фауни, яку складає більшість видів хижих.

Таблиця 3. Порівняння родин хижих за темпами змін їхнього списку (всі числа – видів)

Родина	У загальному списку	Аборигенних	Вимерлих	ЧКУ 1994	Адвентивних	Коментар
Felidae	2	2	0	2	0	всі види під загрозою
Canidae	5	3	0	0	2	всі види поза загрозою
Ursidae	1	1	0	0	0	вид під загрозою
Phocidae	1	1	1	1	0	вид зник
Mustelidae	12	11	1	6	1	більшість під загрозою
Разом	21	18	2	9	3	(без коментарів)

Література

- БОРОВИК Е. Н. Корсак в заповіднику "Стрельцовская степь" // *Вестник зоологии*. – 2001. – (у друці).
- ВОЛОХ А. М., РОЖЕНКО Н. В., ЛОБКОВ В. А. Первая встреча обыкновенного шакала (*Canis aureus* L.) на юго-западе Украины // *Науч. тр. зоол. музея Одесск. гос. ун-та*. – 1998. – № 5. – С. 187–188.
- ЗАГОРОДНОК І. В. Ключі до визначення вищих таксонів ссавців України і суміжних країн та принципи їх побудови // *Вісник зоології*. – 1998. – Том 32, № 1-2. – С. 126–150.
- ЗАГОРОДНОК І. Контрольний список теріофауни України // *Ссавці України під охороною Бернської конвенції*. – Київ, 1999. – С. 202–210. – (Праці Теріологічної Школи, випуск 2).
- ЗАГОРОДНОК І., СЛІСАРЕНКО В. Загальна характеристика ряду хижих // *Ссавці України під охороною Бернської конвенції*. – Київ, 1999. – С. 110–114. – (Праці Теріологічної Школи, випуск 2).
- КОРНЄЄВ О. П. *Визначник звірів УРСР*. – Київ: Радянська школа, 1952. — 216 с.
- КОРНЄЄВ О. П. *Визначник звірів УРСР*. – Видання друге. – Київ: Радянська школа, 1965. – 236 с.
- КОРНЄЄВ А. П. Их уже нет на Украине. Млекопитающие // Сытник К. М. (ред.). *Редкие и исчезающие растения и животные Украины*. – Киев: Наукова думка, 1988. – С. 229–230.
- КОРНЄЄВ А. П. *История промысла диких зверей на Украине*. – Киев: Изд-во гос. ун-та, 1953. – 37 с.
- КРЫЖАНОВСКИЙ В. И., ЕМЕЛЬЯНОВ И. Г. Класс млекопитающие // Топачевский В. А. (ред.). *Природа Украинской ССР. Животный мир*. – Киев: Наукова думка, 1985. – С. 197–234.
- МИГУЛИН О. О. *Звірі УРСР (матеріали до фауни)*. – Київ: Вид-во АН УРСР, 1938. – 426 с.
- СОКУР І. Т. *Історичні зміни та використання фауни ссавців України*. – Київ: Вид-во АН УРСР, 1961. – 84 с.
- СИТНИК К. М. (ред.). *Червона книга Української РСР*. – Київ: Наукова думка, 1980. – 504 с.
- ШАРЛЕМАНЬ Н. В. *Природа и люди Киевской Руси*. – Киев: Киевский эколого-культурный центр, 1997. – 166 с. – (История охраны природы, вып. 13).
- ЩЕРБАК М. М. (ред.). *Червона книга України. Тваринний світ*. – Київ: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1994. – 464 с.